

УДК 340.12

Слюсарчук Х. Т., здобувач кафедри загальної теорії та історії держави і права ЛьвДУВС

Дуалізм індивідуальної та колективної свободи у лібералізмі та комунітаризмі як філософсько-правових вченнях

В статті досліджується свобода через опозиційність комунітаризму до лібералізму у двох її аспектах: позитивному та негативному. Розглянуто негативну свободу як цінність навколо якої лібералізм будує ідеї про індивідуально-особливе, а позитивну свободу як ідейне ядро комунітаризму з яким пов'язані міркуваннями про спільноту як середовище, яке забезпечує цю свободу та в якому можна її зреалізувати. Запропоновані відмінності у поглядах лібералізму та комунітаризму на свободу.

Ключові слова: лібералізм, комунітаризм, негативна свобода, індивідуальна свобода, позитивна свобода, колективна свобода, індивідуалізм, колективізм, приватність, автономія, публічність, ком'юніті, загальне благо.

В статье исследуется свобода через оппозиционность коммунитаризма к либерализму в двух ее аспектах: позитивном и негативном. Рассмотрено негативную свободу как ценность вокруг которой либерализм строит идеи об индивидуально-особенном, а положительную свободу как идейное ядро коммунитаризма с которыми связаны соображения о сообществе как среде, обеспечивающую эту свободу в котором можно ее реализовать. Предложенные различия во взглядах либерализма и коммунитаризма на свободу.

Ключевые слова: либерализм, коммунитаризм, негативная свобода, индивидуальная свобода, позитивная свобода, коллективная свобода, индивидуализм, коллективизм, приватность, автономия, публичность, комьюнити, общее благо.

The article examines freedom through opposition to liberalism, communitarianism in its two aspects: positive and negative. Considered negative freedom as a value around which liberalism builds on the idea of individual-specific and positive freedom as the ideological core of communitarianism which is associated with considerations about the community as a place that provides this freedom in which to realize it. The proposed differences in views of liberalism and communitarianism free.

Keywords: liberalism, communitarianism, negative freedom, individual freedom, positive freedom, collective freedom, individualism, collectivism, privacy, autonomy, publicity, community, the common good.

Постановка проблеми. «Свобода» — це абстрактне поняття, оскільки не можливо дати вичерпне та точне її визначення, через те, що її зміст, наповнення та складові постійно змінюються. На сьогодні існує приблизний перелік складових свободи. Їй притаманні такі компоненти, як: саморозвиток, самовизначення, самоволодіння, самообмеження, самоформування, самореалізація, самопізнання, самосвідомість, вибір, відповідальність, воля тощо. В залежності від розташування цих складових можна говорити про негативний та позитивний аспект свободи.

Проблематика розуміння свободи як позитивної і негативної особливо загострилася разом з конфліктом між двома філософсько-правовими течіями: лібералізмом та комунітаризмом. Лібералізм визначає свободу як цінність навколо якої він будує ідеї про індивідуально-особливе. В свою чергу комунітаризм теж визначається через свободу, однак, свобода тут пов'язана з міркуваннями про спільноту як середовище, яке забезпечує цю свободу та в якому можна її зреалізувати.

Отже, у даній статті проблематика розуміння свободи окреслюється через співвідношення двох вимірів: ліберального, на боці якого індивідуалізм, автономія, при-

ватність, розум, та комунітарного, який дивиться на свободу через призму колективізму, публічності, почуттів тощо.

Аналіз досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Значний внесок у дослідження негативної та позитивної свободи через призму лібералізму та комунітаризму здійснили такі науковці: І. Берлін, Д. Маккелем, Дж. Ст. Мілль, О. Мурадян, Л. Слободянюк, Ч. Тейлор, Э. Трелльч, Г.А. Фрідріх тощо.

Формулювання цілей статті. Метою статті є дослідження бінарної опозиційності комунітаризму та лібералізму через дуалізм індивідуальної свободи (негативної свободи) та колективної свободи (позитивної свободи) у даних філософсько-правових течіях.

Виклад основного матеріалу дослідження. До ознак розуміння свободи, що є спільними для обох філософсько-правових течій, як лібералізму, так і комунітаризму, слід віднести:

- свобода — це одна із фундаментальних цінностей суспільства і права;
- початкове розуміння свободи ототожнювалось з «звільненням від чогось» (чи-то від матеріальної незалежності, чи від примусу і гноблення, чи від свавілля влади тощо);
- слід розрізняти свободу фізичну, психологічну та самосвободу;
- поняття «свободи» і «свобода» не є тотожними, оскільки останнє значно ширше і охоплює можливість вибору, самоконтроль, самообмеження, відповідальність тощо;
- свобода завжди пов'язана з обмеженнями, які поділяються на: закони природи, анатомічні обмеження, обмеження пов'язані з самою природою людської діяльності;
- свободу поділяють на негативну («свободу від», несоціальну, індивідуальну, зовнішню) та позитивну («свободу для», соціальну, колективну, внутрішню).

Тому, свобода — це фундаментальна цінність, принцип, який визначається як мірою допустимого через можливість вибору, так і мірою об'єктивного можливого через усвідомлення пізнаної необхідності та усвідомлення обов'язку відповідальності. Саме таке визначення є поєднанням розуміння свободи в обох філософсько-правових течіях.

Свободу слід аналізувати, з одного боку, на підставі індивідуальності та поняття індивідуалізму, приватності, поняття автономії, а з другого, на підставі соціальності та поняття публічного простору та його зв'язок з приватним, поняттями спільноти та комунітарності [1, 75].

Класичний лібералізм робить ставку на ідею свободи «від», на особисту незалежність, на право окремого індивіда бути захищеним від втручання в його власне життя з боку держави та інших людей. Політичним ідеалом лібералізму є не демократія, а свобода і влада закону [2, 59].

У лібералізмі поняття «свобода» індивіда прямо пропорційно пов'язана з поняттям «індивідуалізм»: наскільки індивід вільний у суспільстві, наскільки він має прав і свобод у ньому, наскільки він не відчуває контроль з боку держави, настільки він має можливість на прояв власних можливостей та здібностей, власного або групового індивідуалізму. Однак, свобода може асоціюватися й з повним свавіллям, з найтоншим мотивуванням людських вчинків, з усвідомленою необхідністю тощо. Свобода виявляється у здатності приймати рішення та діяти згідно власних цінностей та ідеалів, що формуються в процесі пізнання закономірностей реального світу; здатності людини оволодівати умовами власного буття, долати залежність від природних та матеріальних сил, зберігати можливість для самовизначення, вибору власних дій та вчинків [3, 124-125].

Ідеї свободи, індивідуальності і розкріпаченого розуму мають велику цінність, потреба в якій велика як ніколи. І завдання лібералізму полягає в тому, щоб зробити

ці цінності інтелектуально й практично відповідними сучасним потребам. Скориставшись поняттям історичної відносності стане зрозуміло, що поняття свободи існує завжди. Конкретна свобода означає звільнення від впливу певних гнітючих сил, емансипацію від чогось, що колись розглядалося як нормальна частина людського життя, але тепер відчувається як щось обтяжливе. Так, в свій час свобода означала звільнення від рабської праці; в інший час вона означала позбавлення певного класу від кріпосної залежності; наприкінці XVII — початку XVIII століття вона означала звільнення від деспотичного династичного правління; XIX-XX століття означала звільнення промисловців від успадкованих з минулого правових звичаїв, що стримують розвиток нових продуктивних сил. Сьогодні вона означає звільнення від матеріальної незабезпеченості, від примусу і гноблення, що заважають більшості долучитися до величезних культурних ресурсів. Отже, вплив свободи завжди направлено на якийсь клас або групу, які страждають від певного типу обмеження, причиною якого є існуючий в сучасному їм суспільстві розподіл влади. Якщо коли-небудь виникне безкласове суспільство, формальне поняття свободи втратить свій сенс [4, 353-361].

Проблема лібералізму у тому, що здебільшого свободи вони розуміють якраз в такому сенсі. З одного боку завдяки такій свободі відбулись важливі історичні реформи без яких сучасне суспільство не могло б існувати, а з іншого боку на сьогодні поняття свободи значно ширше від просто звільнення певного класу суспільства від обмежень їх прав.

Стосовно поглядів лібералів на свободу, комунітаристи спираються на соціологічні спостереження, які доводять, що розширення індивідуальних свобод, у тому числі й свободи вибору стають обтяжливими для особи та підривають соціальний порядок, на якому, кінець кінцем, і ґрунтуються ці свободи. В свою чергу комунітаризм пропонує розглядати свободу в ключі її соціальної зумовленості та висуває тезу, що ком'юніті — це середовище, яке повинне забезпечити цю свободу. Лінії аргументації комунітаристів базується на тому, що спільнота є тим саморегульованим механізмом захисту автономії людини, яка покликана здійснити належне правове регулювання дотримання конституційних норм. Відсутність таких механізмів неминує призводити до зростання контролю з боку держави та інших бюрократичних структур і, як наслідок, до утиску індивідуальної свободи. Ком'юніті є тією необхідною проміжною структурою, яка здійснює посередництво між особою і макросоціумом, забезпечує захист її прав і свобод. З огляду на вище зазначене, вільна людина потребує спільноти; збереження автономії особи вимагає нової інтеграції; реалізація людського капіталу залежить від здібності людей до спілкування — такі постулати сучасних комунітаристів [5, 103].

Отже, з одного боку, звичайно, свобода є вивільненням від чогось чи когось; з іншого, свобода має розумітися як спроможність самостійно обрати і виконати обрану дію задля «чогось вартого», свободою до (іноді кажуть, свободою для). Як видно, такий підхід до осягнення свободи зводить розуміння свободи як сваволі чи панування над кимось, тобто тільки до свободи негативної [6, 82].

Одні із перших, хто запропонував поділ свободи на негативну та позитивну були ліберали І. Берлін та Дж. Ст. Міль. Поняття негативної свободи визначає існування певної особистої сфери, в межах якої людина робить те, що обирає й хоче, та куди не має права втручатися ніхто сторонній. Таким чином, ідеться про особисту, недоторкану свободу кожної людини, кожного громадянина. Так би мовити, про її приватну сферу, яку так відстоюють ліберали. У свою чергу позитивна свобода — це невід'ємне право на

самовизначення кожної особи, тобто мова йде про так зване володіння собою. Деякі дослідники порівнюють та тісно пов'язують позитивну свободу з автономією [1, 27-28].

Як стверджує Дж.К. Маккелем, різниця у поглядах філософів і науковців між «свободою від» і «свободою для» є така :

1. Науковці, прихильні до концепту «негативної» свободи, вважають, що тільки наявність чогось може зробити особу невільною, натомість філософи, прихильні до концепту «позитивної» свободи, вважають, що й відсутність чогось теж може зробити особу невільною.

2. Перші вважають, що особа вільна робити щось лише тоді, коли ніщо, спричинене діями інших осіб, не перешкоджає їй робити це; другі не визнають такого обмеження [7, 590].

В центрі уваги позитивної свободи — щось робити, чогось добитися, чимось ставати, тоді як «негативна» концепція свободи поміщає у фокус деяку зону діяльності, у межах якої індивід наданий самому собі і не підлягає зовнішньому контролю [8, 114].

Негативна свобода або свобода «від» з ліберальної точки зору, це, перш за все, стан, коли права окремої людини на життя, власність і безпеку не порушуються. Такий стан речей філософи називають «негативною свободою», оскільки вона накладає на інших тільки негативні зобов'язання — зобов'язання не вмішуватися в ті чи інші сфери нашого життя, наприклад, в нашу свободу говорити, писати, читати, слухати, сповідувати свою віру, виховувати дітей, володіти власністю, займатися бізнесом, бути захищеним від довільного арешту або затримання. Скажімо, свобода слова чи свобода совісті — це заборони на втручання кого б то не було в ці важливі прояви життя людини. Інакше кажучи, на думку прихильників «негативного» значення свободи, я вільний лише в тій мірі, в якій я вільний від втручання в мої справи іншої людини або групи людей [2, 49].

Як стверджує Чарльз Тейлор, негативні теорії намагаються визначити свободу на основі індивідуальної незалежності від інших індивідів, а позитивні теорії намагаються ототожнити свободу з колективним самоврядуванням. Доктрини позитивної свободи відстоюють погляд, що свобода пов'язана з контролем, який здійснює індивід над своїм життям. Згідно з цим поглядом, індивід вільний тільки тією мірою, якою він справді визначає себе й характер свого життя. Концепт свободи в даному випадку — це концепт реалізації. Натомість негативні теорії можуть покладатися просто на концепт можливості, згідно з яким бути вільним означає те, що ми можемо робити, ті шляхи, які відкриті перед нами, байдуже, чи робимо ми що-небудь, щоб використати ці можливості [9, 622].

«Як ми побачили, першу фундаментальну відповідь формує негативний концепт свободи. Ця форма свободи, яку часто прирівнюють до поняття «приватності», полягає в приватній сфері, в межах якої люди можуть робити, що їм подобається, вільні від «публічного втручання». Центральною ідеєю лібералізму є аргумент щодо питань, де пролягає кордон приватної сфери і як він може бути захищений» [10, 35].

Розглядаючи свободу та приватність виникає питання чи дані поняття є тотожними чи одне з них все-таки ширше за інше. Загальне поняття свободи є значно ширшим за поняття приватності — це не піддається сумніву, оскільки приватність, це лише одна із форм свободи — негативної. Власне перетин обсягів понять «свобода» та «приватність» відбувається в понятті негативної свободи. Отож, негативна форма свободи, яку часто прирівнюють до поняття «приватності», полягає в приватній сфері, в межах якої люди можуть робити, що їм подобається, вільні від «публічного втручання» [1, 127].

Таким чином, лібералізм вбачає сутність свободи у відсутності примусу, а

комунітаризм впевнений, що вона може себе проявити як цінність лише в переслідуванні і досягненні певної абсолютної колективної мети; лібералізм виступає за органічний, повільний, напівсвідомий розвиток, а комунітаризм — за наукову зумовленість; лібералізм за процес спроб і помилок, а комінтаризм — за впровадження єдиної вартісної моделі [11, 519].

Отже, найвища цінність лібералів — індивідуальна свобода. Ліберали характеризуються негативним розумінням свободи, тобто свободи від примусу, протиставленої позитивній свободі, яка, на їх думку, веде до деспотизму [12, 76].

Індивідуальна свобода — це свобода, «поширена на кожного зокрема», а з іншого боку, — це свобода «розрахована на одну особу». Це не означає, що така свобода неодмінно суперечить соціальним стандартам спільного проживання людей в суспільстві, однак, вона сигналізує про певну осібність у користуванні свободою. І це однією з визначальних рис індивідуалізму як риси лібералізму [1, 86].

Таким чином, лібералізм — це ідеологія індивідуальної свободи і рівності в свободі. Вона сформувалася на базі філософії класичного лібералізму основними ідеями якого є і були: індивідуалізм, пріоритет природних прав людини, недоторканність негативної свободи особистості, рівноправність, рівність перед законом, договірна природа держави, правління права, плюралізм і конкуренція, соціальний прогрес «знизу» і віра в його неминучість, конкурентна ринкова економіка, конституційна представницька демократія [2, 78].

Індивідуальну свободу ще також називають «свобода від». Справжня свобода ліберального суспільства можлива тільки при наявності високої соціальної згуртованості і виникаючої на її основі демократичної активності індивідів (громадян). В свою чергу, така згуртованість (комунітаризм) вимагає від громадян їхньої ідентичності, тобто особливої прихильності своїй спільноті, його ідеалам і цінностям. По суті, загальна (громадянська, політична) ідентичність і є те, що створює суспільство як суспільство, тобто союз вільних і рівних громадян, які поділяють спільні цінності і культивують на цій основі свою громадянську (політичну) свободу [13, 189].

Особистій свободі комунітаристи протиставляють колективну. Колективна діяльність спільноти відбувається не внаслідок обмеження, а через свободу й загальну добровільну згоду. Саме колективна свобода іноді спроможна більше реалізувати ті досягнення, для здійснення яких індивід надто слабкий чи безсилий, тоді як сила колективної дії велика. Прогрес людини, хоч у якому аспекті розглядати його, завжди полягає в загальному соціальному поступі, у здобутках усвідомленої та неусвідомленої співпраці. В цій роботі велику й дедалі більшу роль відіграють добровільні об'єднання. Одним із таких добровільних об'єднань є держава, як одна з форм об'єднань серед багатьох інших, що вирізняється використанням примусової сили, своїм найвищим становищем і своїми претензіями на контроль над усіма, хто живе в її географічних межах. Держава є однією з-поміж багатьох інших форм об'єднань, створених із метою підтримки та вдосконалення життя [14, 696].

Отже, індивідуальна свобода розуміється як відсутність будь-яких обмежень та тиску ззовні, при цьому діяльність держави зводиться здебільшого до підтримання суспільного порядку і безпеки громадян. Недоліки індивідуалістичної концепції містяться в тому, що необмеженість свободи призводить до поглиблення соціальної нерівності, оскільки робить фундаментальні права та свободи особистості важко досяжними для найнижчих прошарків суспільства. Дана концепція недооцінює роль

групи або колективу як суб'єкта політичного, соціального, економічного, культурного життя [3, 181].

Заперечуючи теорію лібералів, комунітаристи захищають свободу спільноти наводячи той аргумент, що при розширенні меж індивідуальної свободи, таке розширення в певний момент набуває своєї критичної межі, і сама свобода стає тягарем для особистості, тобто людина намагається «втекти від свободи». Тим самим підривається суспільна стабільність та соціальний порядок, на яких і ґрунтуються всі свободи та права особистості. Як рішення цієї проблеми комунітаристи висувають тезис про роль ком'юніті в обумовленості індивідуальної свободи, де ком'юніті це середовище, яке цю свободу забезпечує. Ком'юніті — це необхідний проміжний ланцюг, референтна група, яка зв'язує окрему особистість із макросоціумом, забезпечує захист її прав та свобод. Саме тому основні постулати сучасного комунітаризму є: «свобідна людина потребує ком'юніті», «збереження автономії особистості вимагає нової інтеграції», «реалізація людського капіталу залежить від здатності людей до спілкування» [5, 103].

Таким чином, практично усі дослідники феномену людської свободи відзначають два її аспекти: негативний і позитивний. Негативний аспект свободи характеризується як заперечення приватної правової залежності у будь-якій формі і дозволяє самостійно вибирати варіанти дій. Позитивна ж свобода виступає як гарантія безперешкодного прояву і реалізації внутрішнього потенціалу і сутності людини на рівні суспільства і держави, має на увазі повну автономію, але при цьому передбачає відповідальну поведінку. Вона спрямована на задоволення потреб, інтересів, духовних домагань у соціальному середовищі [15, 5-37].

Позитивна свобода базується на таких пріоритетних складових як: самовизначення та самоволодіння. Це пов'язано з тим, що комунітаризм передбачає, що для того щоб бути гідним членом суспільства слід себе самообмежувати та навчитися контролювати свої дії задля суспільного блага. Негативна свобода пов'язана з самоформуванням та саморозвитком, оскільки лібералізм характеризується приватністю. Приватність в контексті ліберального спрямування — це визначення меж особистої сфери індивіда в яку ніхто не вправі втручатися і де рішення приймаються включно індивідом. Більше того, соціум не має права втручатися в особисті справи індивіда навіть, якщо його вчинки аморальні, проте, в межах закону. Отже, якщо мова йде про особисту сферу індивіда — це особиста чи індивідуальна свобода, яка стосується водночас одного конкретного індивіда та кожного з членів суспільства.

Отже, ліберальному уявленню про людину як вільного і раціонального діючого індивіда, комунітаристи протиставляють ідею соціальної обумовленості особистості, її діяльності, її прав, свобод, ідей і принципів [16, 17-18].

Об'єктом ліберальної опіки є індивідуально-особливе, засноване на концепції негативної свободи робити те, що є бажаним для індивіда (суб'єктивний характер блага), а об'єктом комунітаризму — поведінка, що заснована на позитивному тлумаченні свободи, яке пояснює поведінку та цілі індивіда існуванням групового уявлення про благо (інтерсуб'єктивними структурами). В понятті негативної свободи фіксується незалежність людської волі від зовнішніх факторів, жодна сила не обмежує людських прагнень. Натомість поняття позитивної свободи охоплює можливість людини бути господарем самому собі. Проте, позитивна свобода передбачає розділення індивіда на дві частини: на трансцендентного господаря (істинного Я) та емпіричний пучок пристрастей, які необхідно тримати у шорах. Ця ідеальна людина миттєво

роздувається у надособистісну сутність: державу, клас, національність або навіть хід історії, — які сприймаються в якості більш «реальних» носіїв людських якостей, ніж емпіричне Я [17, 133-134].

Отже, на нашу думку, відмінності між негативною та позитивною свободою у лібералізмі та комунітаризмі, як філософсько-правових течіях є:

1) об'єктом лібералізму є індивідуально-особливе, що засноване на концепції негативної свободи, а об'єктом комунітаризму — поведінка, що ґрунтується на існуванні групового уявлення про благо, тобто позитивному тлумаченні свободи;

2) негативні теорії свободи зводяться до свободи як особистої незалежності, до права окремого індивіда бути незалежним, а позитивні — намагаються простежити взаємозв'язок між свободою та колективним самоврядуванням;

3) для лібералізму — свобода — це вибір можливої поведінки, а для комунітаризму — це самовизначеність, самоволодіння, самоконтроль, усвідомлення суспільної необхідності;

4) ліберальна свобода прямопропорційно зв'язана з раціональним вибором та індивідуалізмом, а комунітарна — з почуттям спільності та колективізмом;

5) лібералізм пов'язує свободу з приватною сферою особистості, а комунітаризм — зводить свободу до необхідності корисних дій не тільки для себе, але й для суспільства;

6) при лібералізмі необмеженість свободи призводить до фактичної соціальної нерівності, а при комунітаризмі рівновага між індивідуальними свободами забезпечується завдяки моральним цінностям;

7) сутність ліберальної свободи — звільнення від обмежень та примусу, а комунітарної — у досягненні колективної мети;

8) на думку лібералів, справжня свобода виникає лише тоді, коли людина раціонально мислить, а для комунітаристів — при високій соціальній згуртованості.

Висновок. Площина свободи розділена лібералізмом та комунітаризмом на два види: негативну та позитивну. Лібералізм, який відстоює негативну свободу опирається на розуміння свободи через призму можливості вибору. Отож, індивід свободній, вільний рівно стільки, скільки є можливість зреалізувати власні бажання, тобто мова йде про максимальну можливість вибору. Негативна свобода — це право бути захищеним від будь-яких втручань інших у особистісну сферу. Коли ми говоримо про негативну свободу, то йде мова виключно про користь індивіда, тому поняття індивідуальної, свободи, свободи вибору та негативної свободи в розгляді даного підпункту є тотожними.

Поряд з існуванням негативної свободи комунітаристи наполягають на існуванні позитивної. Позитивна свобода — це гарантія реалізації себе через розуміння блага для держави і суспільства. Індивід, який ставиться до свободи у співвідношенні з необхідністю, здійснює певну дію через усвідомлення тих наслідків, які ця дія може викликати. Отож, врахувати наслідки — це значить усвідомити їх та зрозуміти як такі, що є необхідними для суспільства, групи, колективу тощо. Саме тому позитивна свобода, колективна та свобода як пізнана необхідність розглядалися нами як тотожні поняття при розгляді її через призму комунітаризму. Позитивна свобода — це самообмеження та самоконтроль, які є необхідними властивостями гідного члена суспільства, співвіднесення себе з іншими. Стимулом нашого самоконтролю та самообмеження згідно ідей комунітаризму є загальне благо, яке переконує індивіда у правильності його дій, вчинків та поведінки на користь суспільства.

Таким чином, позитивна свобода стимулює діяти на користь інших, вона змушує до активних дій, натомість, негативна свобода дбає про зону комфорту індивіда, яка забезпечується природніми правами та яку мають забезпечити інші індивіди шляхом покладення на них певних зобов'язань.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Слободянюк Л. М. Свобода людини: індивідуальний та соціальний виміри: дис... канд. філософ. наук / Л. М. Слободянюк; Львів. нац. Ун-т ім. І.Франка. — Ль., 2007. — 184 с.
2. Чернов В.Ю. Идеология либерализма / В.Ю. Чернов // Что надо знать об оносных идеологиях современности [Под общей редакцией В.Ю. Чернова] — Минск, 2010 — С. 45-96.
3. Шевченко З.В. Індивідуалізм як складова розвитку демократії: дис... канд. філос. наук: 09.00.03 / Шевченко Зоя Володимирівна; Черкаський держ. технологічний ун-т. — К., 2005. — 231 с.
4. Дьюи Д. Либерализм и социальное действие / Д. Дьюи [Пер. с англ. И.И. Мюрберг и И.Е. Задорожнюк] // О свободе. Антология мировой либеральной мысли (I половина XX века). — М.: Прогресс-Традиция, 2000. — С. 331-385.
5. Мурадян О.С. Індивідуалізм та комунітаризм як ціннісні засади способу життя: дис ... канд. соціол. наук: 22.00.01 / Олена Сергіївна Мурадян. — Харків : Б.в., 2011. — 228 с.
6. Бандурка А.С. Ціннісні засади та операційні принципи мультикультуралізму (аспект філософії культури): дис. ... канд. філос. наук : 09.00.04 / А. С. Бандурка; Харк. нац. пед. Ун-т ім. Г. С. Сковороди. — Х.: [б. и.], 2012. — 227 с.
7. Маккелем Д. Негативна і позитивна свобода / Джералд К. Маккелем // Лібералізм. Ліберальна традиція політичного мислення від Джона Локка до Джона Роулза. —К.: Вид. дім «Простір», «Смолоסקип», 2009. — С.584-599.
8. Шапиро Изн. Моральные основания политики. Учебное пособие / Пер. с англ. под ред. В. С. Малахова. — М.: КДУ, 2004. — 304 с.
9. Тейлор Ч. Що негарadz з негативною свободою? / Чарлз Тейлор // Лібералізм: Антологія. 2-ге вид. / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. — К.: ВД «Простір», «Смолоסקип», 2009. — С. 620-638.
10. Blockland Hans. Freedom and Culture in Western Society / translated by Michael O'Loughlin. — London-New York, Routledge, 1997. — 319 p.
11. Фрідріх А. Гаек. Цінність свободи / Гаек А. Фрідріх // Лібералізм: Антологія. 2—ге вид. / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. — К.: ВД «Простір», «Смолоסקип», 2009. — С.504—546.
12. Золотницький, Е.П. Политический либерализм (историко- и теоретико-правовые аспекты): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Е.П. Золотницький. — СПб., 2000. — 219 с.
13. Канарш Г. Ю. Социальная справедливость: философские концепции и российская ситуация : монография / Г. Ю. Канарш. М. : Изд-во Моск. гуманит. Ун-та, 2011. — 236 с.
14. Гобхаус Л.Т. Держжава та індивід / Л.Т. Гобхаус // Лібералізм: Антологія. 2—ге вид. / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. — К.: ВД «Простір», «Смолоסקип», 2009. — С. 693-703.
15. Гедікова Н. П. Європейський та український лібералізм: теорія і практика: [Навчальний посібник] / Н. П. Гедікова. — Одеса: ВМВ, 2013. — 284 с.
16. Гук О. І. Ліберальна етика та етика комунітаризму як підґрунтя європейської культури демократичного врядування / О. І. Гук // Ефективність державного управління, 2012. — Вип. 30. — С. 13—21.
17. Кулікова Т.М.. Мультикультуралізм: соціально-методологічний аспект : дис... канд. філос. наук: 09.00.03 / Харківський національний ун-т ім. В.Н.Каразіна. — Х., 2006. — 177 с.